

РУСЕЛИНА НИЦОЛОВА (София)

РОЛЯТА НА МЕСТОИМЕНИЯТА В ЕМОЦИОНАЛНАТА АКТУАЛИЗАЦИЯ НА ИЗКАЗВАНЕТО

ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ

1.1. Емоционалността, както убедително доказва М. Грегъл,¹ като вид актуализация може да засегне различни страни на изказването. Различаваме три основни равнища в изказването, в които емоционалността може да намери отражение:

1. Равнище на номинативната, лексикално-семантична структура на отделното изказване. Тук знак за емоционалност са някои лексеми, които или имат емоционален компонент в значението си (напр. деминутивите, утробителните имена, някои метафорични названия и др.), или функционират като емоционално маркирани в дадения контекст и ситуация.

2. Равнище на синтактично-семантичната структура на изказването. На това равнище емоционалността влиза във взаимодействие с видовото, синтактичното значение на изказването и с другите елементи на актуализацията на пропозицията като: модалност, време, отношение към партньорите в комуникативния акт и към предмета на съобщението, комуникативен статус на изказването и др. Основни средства за изразяване на емоционалността на това равнище са: интонацията, различни транспозиции на глаголни и местонменни форми, транспозиции в комуникативния статус на изказването, модални глаголи, частици, междуметия и др.

3. Равнище на актуалното членение на изказването. Тук емоционалността става причина за създаване на варианти със специфичен словоред и интонация, с особености във формалното изразяване на темата и ремата.

1.2. Семантичните особености на местоименията обуславят важната роля на този клас думи в актуализацията на изказването. От една страна, от гледна точка на денотата местоименията имат варираща сигнификация (те са Shifters, Wechselwörter по терминологията на О. Йесперсен и Р. Якобсон). Вариативността в сигнификацията им се ограничава от такива общи семантични признаци като 'предметност' и доминираните от него признаци 'лице' и 'нелице', 'признак' и доминираните от него 'качествен признак' и 'относителен признак' и т. н. По такъв начин семантиката на местоименията се оказва много победна от семантиката на което и да е име или наречие. Както често се изтъква, местонменията не назовават предмет или признак, а само насочват към него.

¹ Gregl, M. *Emocionálně motivované aktualizace v syntaktické struktuře výpovědi*, Brno, 1967 (MG), 31—124.

От друга страна обаче, местоименията имат в семантиката си признаци, които са специфични за тях. Тези признаци разкриват отношението на субекта към денотата, като при част от местоименията за изходна точка при определяне на това отношение се взема актът на комуникацията, неговите участници, от които най-важен е говорещият, мястото и моментът на този акт. В писмената реч тази координатна система претърпява някои модификации — ориентацията на изказването става не толкова с оглед на речевата ситуация, колкото с оглед на контекста.² Освен в споменатата актуализация на изказването местоименията се използват и при емоционалната му актуализация.

2.1. Ролята на местоименията в емоционалната актуализация на изказването е недостатъчно изследвана или почти неизследвана в повечето от славянските езици. Затова тук ще се помъчим да скицираме по-главните случаи, характерни за всички или за някои слав. езици, когато местоименията служат като емоционални актуализатори на равнището на синтактично-семантичната структура на изказването (равнище 2).

2.2. Местоименията, с малки изключения, не съдържат емоционален елемент в значението си. Тяхната емоционална маркираност на равнище 2 е или резултат от транспозиция, или е свързана с промени в значението им. От гледна точка на сигнификацията им и отношенията им с останалите компоненти на изказването и с по-широкия контекст местоименията в слав. езици, които функционират като емоционални актуализатори, може да бъдат групирани така:

1. Транспонирани местоимения.
2. Интензифициращи местоимения.
3. „Празни“ местоимения.

3.1. Сигнификацията на транспонираните местоимения влиза в противоречие с основното им значение, което не подхожда на контекста и ситуацията. Има емоционално маркирани транспозиции на форми от един и същ вид местоимения и на форми от различни видове. На равнище 2 по-често емоционално маркираните транспозиции са на форми от един вид местоимения, при които транспозиции се променя и субектно-предикатната структура на изречението, докато на равнище 1 на емоционално маркирани транспозиции се подлагат форми от различни видове местоимения — при тези транспозиции се изменя само един елемент от номинативната структура на изказването.

3.2. Най-ярък пример за емоционално маркирани транспозиции на равнище 2 представят личните местоимения. Трябва да отбележим, че не всички транспозиции на личните местоимения са емоционално маркирани — напр. учтивата форма за 2 л., мн. ч., *pl. auctoris* и др. Понеже показателните местоимения в някои слав. езици се употребяват като синоним на третоличните местоимения, показателните местоимения и при транспозициите може да заемат мястото на третоличните местоимения. На транспозиции се подлагат форми, различаващи се по род, по лице и по число.

3.3. Емоционално маркираната транспозиция на формите на третоличното

² Bühler, K. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*, 1934, 121, 387.

или показателното местоимение за ср. р., ед. ч. на мястото на формата за 3 л., ед. ч., м. род, рядко ж. род, за означаване на лице се среща в повечето слав. езици. Емоционалното отношение към означаваното лице варира в широки граници: от гальовност, интимност, до пренебрегване, грубост, презрение.

Напр. рус. В-вся рота идет, к-как один человек, — ать, ать, ать!... — а оно одно — точно на смех — о!о! (А. М. Куприн);³ укр. Мьколка, Прокопів хлопчик, такий школярик гарнесенький був: сумирненький, соромливенький, млявенький як дівчинка ... Воно й училося, нивроко йому (А. Тесл);⁴ бълг. То — кай — си не умило нито профила, нито анфаса от Съединението насам и иска бял да излезе на портрет (Чудомир).

3.4. С транспозициите на формите на личните местоимения по лице и по число се цели да се предаде емоционално обогатеното отношение на говорещия към слушателя. Вместо 2 л. ед. ч. се употребява 3 л., ед. ч., 1 л., мн. ч. и 3 л., мн. ч.

Употребата на формата за 3 л., ед. ч. на личното местоимение вместо 2 л., ед. ч. е характерна за повечето слав. езици. В този случай говорещият се обръща към слушателя така, като че ли той не участва в разговора, като че ли е трето лице. По този начин се означава отрицателно емоционално отношение, вариращо от лека ирония и подигравка до грубост и пренебрежение.

Напр. белор. „Я не разумею вашага пытання, пан камандуючи ...“ „*Ўн* не разумее? *Ўн* разыгрывае перада мною пнатліваю дзяўчыну“ (Я. Лынькоў);⁵ бълг. Нямаш ли очи и срам, лудетино!... И *тя* не щяла султана, видите ли? (Ив. Вазов); словаш. Co ste hluchý? Kde máte oči, človeče? Kde? Málo, že *ho* nezabilo! (Tatarka);⁶ чеш. Vysvětluju ti to už půl hodiny — а она тому nerozumí! (MG, 53).

В български език с още по-голяма експресивност при означаване на посочените по-горе емоционални отношения се характеризира употребата на показателното местоимение *той*, *този* вместо второличното местоимение. Напр. — *Този* пък расъл, расъл... Я мими във втората редица! (В. Станилов).

3.5. Когато говорещият използва вместо второличното местоимение формата за 1 л., мн. ч., той като че ли включва и себе си в едно множество със слушателя, за да значи определено емоционално отношение към него, вариращо от добродушно съчувствие до лека или по-силна ирония. В някои слав. езици (напр. бълг., чешки) в този случай обикновено коминативната форма се изпуска — употребява се предимно вин. и дат. форма.

Напр. рус. Сорин (тоном, каким ласкают детей) Да? Да? *У нас* радость! *Мы* сегодня веселы в конце концов? (А. П. Чехов); белор. — Дык што, — пытаецца тата, — я чуў, *мы* атрымалі дзве пяцёркі? (Я. Брыль, ГБМ, 275); Как сме днес? Страх ли *ни* е още от операцията? (разг. реч на лекар); словаш. Ako *nám* ide robota? (Úzus); Ako *nás* poslúchajú obličky? (Úzus lekárov, MSJ, 239).

³ Виноградов, В. В. *Русский язык*, изд. II, Москва, 1972 (ВВ), 263.

⁴ *Сучасна українська мова*, Київ, 1974 (СУМ), 205.

⁵ *Граматыка беларускай мовы*, т. I, Мінск, 1962 (ГБМ), 277.

⁶ *Morfológia slovenského jazyka*, Bratislava, 1966 (MSJ), 241.

3.6. Разгледаните случаи като илюстрация за емоционално маркираните транспозиции на местоименията показват, че емоционалното отношение може да варира в зависимост от контекста и ситуацията и то не само в рамките на даден вид емоции (най-често отрицателните), но дори и в рамките на двата вида емоции — положителни и отрицателни.

4.1. По подобен начин (от възторг до възмущение) варира и емоционалното отношение на говорещия при употребата на интензифициращите местоимения. Интензификация на качество или количество може да се означава с въпросителни, показателни местоимения, а само в някои слав. езици — напр. бълг., словаш., чешки — и с относителни местоимения.⁷ Напр. бълг.

Как съм уморен!

Тъй съм уморен!

Както съм уморен, веднага ще заспя.

От трите вида интензифициращи местоимения най-често емоционално маркирани в слав. езици са въпросителните местоимения, чиято основна употреба е в самостоятелни или относително самостоятелни екскламативни изречения. Показателните местоимения означават по-слаба емоционална реакция от въпросителните и много по-рядко са емоционално маркирани — те широко се употребяват в емоционално неутрални изречения (напр. в сложни изречения с подчинени изречения за последица — срв. бълг. *Тъй съм уморен, че веднага ще заспя.*). В сложното изречение относителните местоимения са изгубили екскламативността на въпросителните местоимения, от които са произлезли. Интензификацията, следователно, не винаги е съпроводена с емоционална реакция.

4.2. Интензифициращите въпросителни и показателни местоимения се употребяват във всички слав. езици, като известни различия се наблюдават, от една страна, от гледна точка на инвентара и фреквентността на местоименията, а от друга страна, от гледна точка на някои формално-синтактични особености на изреченията, в които те влизат. Интензифициращите местоимения може да се свързват непосредствено: 1. със съществително име безпредложно или с предлог, когато конструкцията е аналогична на нем. *was für*; 2. с прилагателно (атрибут или сказуемно определение); 3. с глагол; 4. с наречие. В модел 1 се наблюдават само някои словоредни различия в отделните слав. езици — напр. български не допуска инверсия (постопозиция) на въпросителното местоимение, докато изт. слав. езици я допускат. Характерна особеност на южнослав. езици е употребата на въпросителните местоимени наречия за количество (*колко, koliko*), рядко и на показателните, освен местоименията и мест. наречия за качество, характерни за всички слав. езици в модел 2. Различна е и сферата на употреба на местоимението за качество и мест. наречие за качество (за начин) в отделните слав. езици. В модел 3 и 4 също така съществуват различия в местоимения инвентар — напр. засилената употреба на *со* като количествено наречие в чешки и словашки, употребата на *колко* в български и др.

⁷ Интензифицираща функция има понякога и *един*, което в някои слав. езици знае да точи жена му, *едни* свински пържоли знае да пече ... (Чудомир).

Срв. белор. Ну, што вы! *Гэтак* гонар! (К. Крапіва, ГБМ, 299); *Песня якая гаротная!* (К. Крапіва, ГБМ, 289); *Ох, як пасвіць неахвота!* (Я. Купала, ГБМ, 530); *А! Як віденька!* (Я. Купала, ГБМ, 530); *Эх!... Шырыня якая!* (Т. Хадкевіч, ГБМ, 531); *Вясна, Вясна! О, колькі у табе пшасця!* (Я. Купала, ГБМ, 531); рус. *Какая прелесть!*; *Сюрприз какой!* (А. П. Чехов); *О, какая суровая, какая длинная зима!* (А. П. Чехов); *Сколько зим, сколько лет!*; *Как я могуч!* (С. Михалков); *Урод этакий!* (А. П. Чехов); *Да такие хорошие! Да такие красивые!* (А. П. Чехов); *Что за дикая жизнь!* (А. П. Чехов); укр. *Скарби які!* (О. Копиленко); *Ой, яка Вітчизна в нас велика! Ой, як швидко все в ній вироста!* (І. Нех., СУМ, 260); *Ху, душно як!* (Л. Укр., СУМ, 260); *Ти так кричав!* (П. Вершигора); *бълг. Какъв юнак! Какъв хубавец!* (И. Йовков); *Каква хубава жена е наистина тая ханджийка!* (И. Йовков); *Как бяха скръбни моите детски дни! О, колко много сълзи спотаени!* (Д. Дебелянов); *И колко мразя празните химери!* (Н. Ванцаров); *Такъв ерген!* (И. Йовков); *сърбохърв. Како је то красна браздица, па како је дубока!* (М. Глишић); *Тако ми је слатко!* (Л. Јазаревић); *словен. Kakšen junak! Koliko ljudi! Koliko je lepa!*; *чеш. Jaký to těžký náš stav vychovatelský!* (J. Hašek); *Co jsem se s tím už nazlobil!* (МА, 74); *Kolik jsem udělal chyb!* (MG, 74); *словаш. Aké báječné to farby, aký nádherný obraz ...* (Sv. Vajanský); *Taký puntičkar* (J. Jesenský); *Toľka škoda!*; *пол. Ach, jak ony plakały ...* (М. Конопнича); *Tam takie nieszczescie, takie zabicie ...* (М. Конопнича); *Co z niego za idiota!*

4.3. Интензифициращите местоимения имат особена сигнификация, която дава основание да ги разглеждаме като отделен клас местоимения. При това функцията им в изречението не се отличава много от функцията на наречията и прилагателните, тези местоимения са част на изречението. За разлика от тях „празните“ местоимения (терминът „празни“ е условен) са псевдочасти на изречението, доближават се до вметнатите думи, тъй като изпускането им не нарушава структурната схема на изречението, нито пък променя съществено значението му. Денотатите на „празните“ местоимения или не могат да бъдат посочени, или имат твърде условен характер.

5.1. Типичен пример за условността на денотатите представлява етичният датив на личните и възвратните местоимения в слав. езици. Формите са за 1 и 2 л., ед. и мн. ч. — едновременно може да се употребят по две, а в словашки и по три дат. форми. Този датив може да се свързва: 1. със сказуемото (глаголно или именно); 2. с частици с предикативна функция и с други служебни думи; 3. с местоимения. Модел 1 се среща с различна честота във всички слав. езици. Дат. форми може да означават говорещия или слушателя като заинтересувано в найобщ смисъл лице, да служат като контактни думи (формата за 2 л.) и др., а възвратното местоимение може да предаде на глаголното действие оттенък на пълна независимост от каквото и да е, може да го представи като извършвано в угода на вършителя, за негово удоволствие и т. н. — различни са семантичните вариации на етичния датив не само в отделните езици, но и в рамките на един и същ език, напр. български. В почти всички случаи обаче формите на етичния датив означават и определено емоционално отношение, по-често положително (гальовност, иптимност), по-рядко отрицателно (пренебрежение, подигравка, ирония).

Напр. белор. ... тут *табе* і трава і дрэвы растуць (Я. Колас, ГБМ, 298); Жылы *сабе*, былі *сабе* дзед і баба ... (Я. Брыль, ГБМ, 298); укр. Деякі сиділи собі на диванчику, радились (А. Тесл., СУМ, 205); рус. Разбудите *мне* только ребенка!;⁸ бълг. Банка ще *ми* основава! (А. Константи.); Ех, да *ти* пипна аз *тебе* солунската митница ... (А. Константи.); Добре *ми* дошли ... (Чудомир); Замлъкнало сърцето, той *си* цъка (Д. Дамьянов); сърбохърв. *Nemoj mi se ponositi mlada!* (Nar. pjes.);⁹ *Poće ti mi vitez Mitar tuj djevojku proklinati* (RHSJ, dio IV); *Lipo ti bog dade ovomu čoviku* (Zoričić); словен. *Ха ti vstanem in iz jame planem ...* (A. Aškerc); *Samo, da mi ne bi, da mi ne bi umrl!* (K. Destovnik-Kajun); чеш. *Ty nám tu nebudeš lenořit!* To je *mi* pěkný pořádek! *My se tu dřeme a on si sedí v hospodě!*;¹⁰ словаш. *Bud' mi poriadny človek ...* (Ondrejov, MSJ, 240); *To ti mi vám je ríša ducha!* (Matuška, MSJ, 240); пол. *Kto by ci tam poszedł!* *Żebyś mi tam nie chodził!* *Idzie sobie i śpiewa.*

5.2. В някои слав. езици (напр. сърбохърватски и руски) етичният датив на личните местоимения се свързва с предикативни частици — *вот, ено, ево* и др. Напр. рус. *Вот тебе* и началось ... (Мам.-Сибиряк, ССРЛЯ, т. 15, 1187).

В сърбохърватски етичният датив е развил широка съчетаемост и със съюзи, някои от които от местоименен произход, с наречия и междуметия — напр. *kakoti, takoti, ovakoti, niti, ili-ti, oli-ti*.

5.3. Етичният датив притежава известен афинитет и към местоименията: показателни, възприсителни, отрицателни, които често се употребяват в емоционално маркирани изречения. Тази употреба е добре засвидетелствувана в български, по-ограничено и в др. слав. езици — напр. руски, полски. И в този случай етичният датив означава и различни емоционални реакции в зависимост от контекста и ситуацията.

Напр. бълг. *Ония ми ти* елечета от ален и зелен атлаз, грейнали като слънце ... (И. Йовков); *Такива ми ти* работи ...; Завикаха: *Капасъзи са! Какви ти* капасъзи, дума им аз, не видите ли, че са избрани хора ... (И. Йовков); рус. *Ох, уж эти мне* женщины! *А улица такая ...: никаких тебе* тротуаров и мостовых ... (Серг.-Ценьский, ССРЛЯ, т. 15, 1187); пол. *Jaki mi* ran! *Jaka ty mi* duć uczona! (Mickiewicz).

5.4. Местоименията в етичен датив съществено са променили своята сигнификация, в някои случаи почти са се десемантизирали, функционират като частици, но все пак имат известна връзка с основното си значение, насочват, макар и доста условно, към някакъв денотат. В слав. езици обаче се срещат и употреби на местоименията, при които не би могло дори и условно да се говори за връзка с някакъв денотат. Тези употреби се нуждаят от подробно проучване, особено с оглед на това, че често са емоционално маркирани.

Напр. укр. *Я* забув, як *його* у хаті сплять (М. Конюбинський);¹¹ рус. *Вот оно* до чего дачная жизнь доволить! (А. П. Чехов); чеш. *Оно není radno spřchat* (Stach, MG, 72).

⁸ *Словарь современного русского литературного языка*, АН СССР, М.—Л., (ССРЛЯ), т. 17, с. 2012.

⁹ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb (RHSJ), sv. 76.

¹⁰ Bauer, J., M. Grepl, *Skladba spisovně češtiny*, Praha, 1970, 135.

¹¹ *Сучасна українська літературна мова*, Київ, 1969, 286.